

+ Зеновія Франко
Українське Історичне Товариство
Київ, Україна

М. ГРУШЕВСЬКИЙ І І. ФРАНКО

Стосунки І. Франка і М. Грушевського, як стосунки двох учених-істориків української культури, двох найвидатніших діячів національного відродження в Україні на межі ХІХ і ХХ століть, виразників і творців ідейно-політичної і історико-культурологічної концепції української державности в радянському літературознавстві й історіографії трактувались в «доперебудовний» період тільки в одному ракурсі — конфронтації, без достатніх на це доказів, а в перебудовний — односторонності, без належного наукового їх обґрунтування.

В «доперебудовний» період діяла «дальтонічна» чорнобіла дистрибуція. На одну терезу — прогресивну — ставився Франко, на другу — реакційну — Грушевський, і таке протиставлення беззастережно підводилось під ленінське твердження про дві культури в кожній національній культурі. Правда, Грушевський під культуру «Пуришкевичів і Струве» як культуру конформізму й вірнопідданства ні своїми науковими працями, ні, тим більше, пізнішою державно-політичною діяльністю ніяк не підходив. Але врешті решт нестача дійсних фактів і доказів для цього *ad hoc* виготовленого соціально-політичного протиставлення нікого особливо не турбувала, бо йшлося не про істину ідеологічну позицію вченого, а про дискредитацію наукового доробку найбільшого історика України, про заперечення ним створеної концепції цієї історії, а з нею і української дожовтневої історіографії в цілому. І це для того, щоб не обтяжена традиціями, на голому місці могла писатись радянським істориками історія України, якою доводилася б закономірність «єдинонеділимості» Росії і складова невід'ємність УРСР в імперії «перемігшого соціалізму» — СРСР. Дискредитація «Історії» Грушевського потрібна була і для того, щоб позбавити Україну права власності на Київську Русь на її першій стадії існування, коли вона охоплювала ще землі середньої Наддніпрянщини, і на півтисячолітній (антський) період і щоб датою її народження, а звідси й відліком літописання, зробити ХІV ст., а в колісці «трьох братніх народів в ІХ-ХІІІ ст. представити її молодшою, а потім меншою від північної сестри (чи брата). І це тоді, коли в трійді східнослов'янських народів вона

була і за віком і за державно-творчими потенціями і їх реалізацією — найстаршою. Незмінна «молодість», а потім «малість» Русі-України (дарма, що Мала у сполучі Мала Русь означала первинність, тоді, як Велика в аналогічній — вторинність) потрібна була і для мотивації вічного регентства «старшого брата».

Для російської історіографії, маловідмінної в питанні про походження Росії і тисячолітньої історії її держави в дожовтневий і радянський час, праці Грушевського, в яких історія України вела свій початок з антського періоду, з IV ст.н.е., а Київська Русь розглядалась як українська держава, яка зуміла підкорити собі північні і південні землі і об'єднати таким чином у своєму лоні племена, з яких склались вже тоді три східнослов'янські народи, з яких український був визначальним у прийнятті християнства і письма і у створенні оригінального світського письменства, були цілком несприйнятливі. Звідси й потреба їх паплюження, а не об'єктивної наукової критики, якщо на таку заслужили, звідси й необґрунтовані звинувачення в «перекручуванні фактів» і навіщування ярликів. Навіть сам заголовок *Історія України-Руси*, де хороніми Русь і Україна стояли в синонімічній парі, муляв очі, бо ототожнювати Русь і Росію мали право тільки російські історики, так само як тільки російським гуманітаріям дозволялось ототожнювати етноніми «руський» і «русский» і тим камуфлювати привласнювання собі духовної спадщини Київської Русі і навіть давньоруської мови. Правда, в радянський час, у зв'язку з утвердженням теорії «колиски» ця духовна спадщина дістала трьох власників, але два менші мусіли навіть в переліку трьох претендентів віддавати першість «старшому» і не мали права «порівну» ділити її між собою. А хоронім Русь, похідні «руський» і етніонім «русский» були повністю віддані росіянам. Грушевський, який по-іншому все це трактував, мусів бути відкинутим. Когось треба було йому протиставити. І на таку роль вибрано Франка, хоч він і не був істориком України, правда, зате був істориком її культури, її літератури. Обидва вони жили у Львові в один і той же час і активно співпрацювали і в Науковому Товаристві ім. Шевченка і в його численних органах, зокрема в «Літературно-науковому віснику». Незважаючи на їх тісне співробітництво, їх намагались представити антиподами, ворогами, використовуючи для цього їх взаємні критичні зауваження і навіть товариські і сусідські стосунки, не завжди рівні. В той же час обходились мовчанкою історіографічні і історіософічні погляди кожного з них, бо висвітлення їх не давало б змоги провести між ними чіткої демаркаційної лінії.

Якими ж були їх погляди на історію України? Спочатку треба зазначити, щодо співпраці, а звідси й приятелювання вони прийшли вже сформованими вченими і один на одного впливати не могли. Грушевський до приїзду до Львова в 1894 р. вже був відомий як автор «Истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV века», «Супільно-національної історії Поділля XVII-XVIII століть» та низки окре-

мих розвідок, що ввійшли потім у перший том його десятитомної «Історії». Ну, а Франко був відомий, як автор праці «К истории апокрифических сказаний», «К объяснению одной колядки», «Червонорусские вирши XVIII в.» (ж. *Киевская старина*), «Літературне відродження Полудневої Русі», про Івана Вишенського і Варлаама і Йоасафа та ряду студій на ниві фолкльору і української літератури. Обидва були ознайомлені з найдавнішими пам'ятками письменства, з історичними й філологічними працями тодішнього наукового світу, отже, були добре підготовлені для вироблення власних поглядів на питання про етногенезу східних слов'ян, власне про час і місце їх виникнення та шляхи їх дописемного розвитку, на питання про територію їх осілости і розселення, побут, звичаї, вірування. Хоч тогочасний обсяг знань не давав ще змоги запропонувати цілісну і довершену гіпотезу етногенезу, врешті і досі ця проблема навіть при найбільш переконливому її розв'язанні натрапляє на ряд контроверсій, тим не менше Грушевський прийшов до думки, що українці, що живуть на території від витоків Дністра до середньої течії Дніпра, автохтони і своїм родоводом як етнічна група, а не як носії тих чи інших археологічних культур, сягають, якщо не венедев II ст.н.е., то безперечно антів (тобто полян) IV ст., існування яких засвідчене у візантійських і готських хроніках, зокрема у творах історика Йордана. З цієї території вони нікого не витіснили, зате асимілювали скитів-орачів і кельтів. Такий погляд на генезу і родовід українців як етносу чи етнічного об'єднання був українській та й не тільки українській історичній науці новим. Франко розділяв його повністю, хоч до його розв'язання підійшов не як історик, а як фолкльорист і етнограф. Зате відмінних точок зору обидва вчені дотримувались в питанні про походження давньоруської держави, названої за містом, яке її утвердило, Київською Руссю. За твердим переконанням Грушевського, її створили поляни, без стимулюючого впливу будь-яких зовнішніх чинників (наприклад, хозарів), а в результаті цілком природного розвитку їх суспільних відносин, розвитку обороноздатности, ремесла і торгівлі. В її управлінні, констатував він, поряд з русичами брали участь і скандинави — Рюриковичі, які разом з своїми воїнами і дружинниками як варяги прийшли до Києва з Новгороду, куди раніше прибули із Скандинавії, але не вони створили її структуру, а застали готову. Відкидаючи норманську теорію, він як аргумент проти неї висував суто умоглядний аргумент: про «неймовірність такого покликання до управи чужого народу, та ще й ворожого» (*Історія*, т. I, с. 344), бо такий факт не має аналогій у світовій історії. Останнє заперечив Франко, навівши як одну з аналогій покликання саксонців до володіння Шотландією. Грушевський не допускав принесення зі Скандинавії і назви Русь. За його припущенням, вона мусіла бути слов'янського походження, але цього довести і не намагався. Ясна річ, ці твердження були контроверсійні, хоч і струнко сконструйовані.

вані для фактологічного доведення автохтонності давньоруської тобто української, як він твердив, держави.

Франко одстоював протилежну точку зору, у якій, до речі, було чимало adeptів у слов'янській історичній науці, про міграційність чи привнесеність української держави. Для обґрунтування цієї точки зору він приводив дані фолклористики, етнографії і археології. Так, твердив він, у фолклорі дописемного періоду, успадкованому наступними епохами в автентичному вигляді чи відображеному в літературі як ремінісценції немає ніяких згадок про власних верховних правителів і їх діяння, а етнографія не дає ніяких речевих доказів, які давали б підставу кваліфікувати їх як реалії буття соціальної верхівки населення, так само як серед археологічних пам'яток немає монет власного виробництва, немає решток палаців і капищ, зате є все, що стосувалось укріплених городищ. Якби державний апарат комплектувався з власних сил, то таких верховних правителів народ неодмінно оспівав би у своїх піснях і слава про них переходила б з покоління в покоління. Але оскільки фолклор не залишив нам імені ні одного вождя, то можна припускати, що й не було такого факту, щоб хтось з русичів-хліборобів, пастухів, ремісників і навіть перевізників був удостоєний звання владики-кагана. Владикою, тобто таким, хто б чим небудь відрізнявся і чимось перевищував своїх одноплемінників, не міг стати корінний жительрусич. Таку роль міг виконати тільки пришелець, що прибув у супроводі дружини і слуг і силою нав'язав свою владу над тубильцями. Хоч на користь цієї гіпотези промовляв ряд доказів від заперечення, тобто неґації, що робило її уразливою, тим не менше і вона мала право на існування, і її Франко як альтернативну протиставив теорії автохтонності, але повністю не перекреслював останньої, і не ставав її adeptом. В цьому питанні Грушевський і Франко однодумцями не були. А це одне з найістотніших питань історії України, яке згодом, правда не на довго, поділило істориків на автохтоністів і міграціоністів. В радянській науці була беззастережно прийнята, без посилання на її творця, теорія автохтонізму, яка для одних стала просто декларацією правовірності, для інших переконанням. Так, автохтоністом у своїй праці «Походження Руси» став М. Брайчевський.

Таких же кардинальних розходжень, як в питанні про виникнення держави Київської Руси між Франком і Грушевським більше не було, хоч дрібних було чимало. Один і другий не визнавали ніяких «возз'єднань» (як це зробив П. Куліш в своїй тритомній «Истории воссоединения Украины с Россией») і приєднання до Росії в 1654 р. розглядали як вимушений акт, що відразу привів до ліквідації завойованої Б. Хмельницьким державности, а потім до зруйнування гетьманської автономії і в кінці до повного національного, а за ним і соціального поневолення України. Боротьбу українського народу проти російського імперіялізму і тоталітаризму трактували як національно визвольну, тобто як боротьбу за відновлення української держави. За їх трактуванням

історія України творилась власним народом і його видатними одиницями, творилась і в умовах короткотривалої державности, і в умовах багатівкової бездержавности, творилась не як територіяльний різновид чи провінціональне відгалуження історії тих імперій, в склад яких входили її землі, а як історія народу, що боровся за своє національне самовизначення, за волю права і незалежність. У цих питаннях вони були повними однодумцями. А в дрібних питаннях було чимало розходжень, а звідси й критичних зауважень Франка на адресу праць Грушевського. Власне такі і використовувались для підтвердження надуманої полярности цих двох великих людей, а звідси й міту про існування антидемократичного фронту, роль натхненника якого приписувалась Грушевському. Тоді в хід пускались окремі критичні зауваження Франка до тих чи інших тверджень Грушевського і замовчувались, одноразово висловлені слова похвали й визнання, а останніх було значно більше. З боку критикованого не наводилось нічого не тому, такого не було (адже взаємини двох творчих одиниць спорідненого профілю немислимі без суперечок), а тому, що не прийнято було цитувати «другу сторону», щоб не популяризувати її думок і не захитати ними позиції критикуючого. Виходило, що один критикував, а другий відмовчувався. А так, як відомо, в науковому світі не буває, а тим більше в суто людських взаєминах, а вони тривали більше 20 років.

На схилі віку Франко виступив з ґрунтовною рецензією на історичні праці Грушевського, на його «Історію України-Руси», яка тоді мала ще сім томів, на «Очерк истории украинского народа» (1904) і на «Ілюстровану історію України» (1911), притому виступив не з наміром заперечити їхню концепцію (як це за припущенням теоретиків антиподства і повинно було бути), чи хоч би засумніватися в істинності їх основних тверджень, а з необхідности заповнити прогалину в критичній думці, бо ці великі твори на той час, як констатував сам Франко, не мали ще розгорнутої фахової оцінки. Плянована як рецензія «Причинки до історії України-Руси» вилилась у книжку розміром майже 10 аркушів. У ній, крім низки завважень переважно джерелознавчого характеру (пропуски ряду джерел, які кидали світло і доповнювали матеріалами висвітлювані теми), були вміщені оригінальні розробки сюжетів тих чи інших джерел, а звідси і свої міркування щодо інтерпретації джерел, які або не були використані автором «Історії», або були використані недостатньо. Франко закидав Грушевському, що виступаючи з новою етнологічною теорією (як про антів — українців), він не називав тих вчених, які вже ці питання досліджували і джерел, за якими зроблені були їх припущення чи висновки. І такі праці і джерела Франко перераховує і приводить цитати з них, інколи досить обширні. Тут цитати з праць Геродота, Прокопія і Йордана, з візантійських авторів Г. Гамартола, Анни Комнени, Акоміната і готських Кіннама, посилання на праці чеських істориків Ф. Пубічки (про антів) і П. Шафарика, на найстаріші літописи і фолкльорні матеріали. Вод-

ночас висловлював жаль, що не повністю опрацьовані і використані в «Історії» праці київського історика П. Голубовського про хозар, що привело Грушевського до надто категоричного твердження про те, що хозарська держава аж ніяк не могла стимулювати виникнення Руси, далі Брунона із Кверфурта, що був гостем Володимира Великого в 1007 р. і багатьох інших.

Власне тому, що рецензію на «Історію» Франко поповнив досить значною джерелознавчою літературою, він і назвав її «Причинками...» Але цими причинками він не намагався хоч в найменшій мірі підважити її концепцію, за якою творцем історії України був український народ і творив її без постороннього втручання чи спонукання, що сам він створив могутню державу — Київську Русь, спромігся запровадити в ній християнство, письмо і школу, проніс ідеал демократичної держави через епоху литовського і польсько-литовського панування, відродив його в козацтві і в оточенні абсолютистських режимів держав, до складу яких входила Україна, у Запорізькій Січі, утвердив демократичний устрій, хоч державно закріпити його не зумів. Переяславська угода 1654 р. в його працях — це один з можливих, а не єдиний оптимальний вихід із тодішньої ситуації і аж ніяк не етнічне «возз'єднання», тому гетьман П. Дорошенко, І. Виговський і І. Мазепа в своїх діях, спрямованих на розрив угоди, яка і до того була порушена царською Росією, були не зрадники, а розумні державні діячі, герої українського народу. Ці твердження праць Грушевського ніяких заперечень з боку Франка не зазнали. Навпаки повне визнання, бо це були і його погляди.

В свою чергу Грушевський без будь-яких застережень приймав Франкові твердження про різнонаціональний характер письменства Київської Русі і про різні способи його вираження, хоч ці питання висвітлював по-своєму, тобто у своїй інтерпретації.

Давньоруську літературу Франко поділяв за її призначенням на церковну, неоригінальну і світську, і оригінальну. Світську ж поділяв за її національною приналежністю на південно-руську (українську) і північно-руську (російську) з західним (білоруським) відмежуванням від неї. Церковне (сакральне) письменство обслуговувала церковнослов'янська (чи старослов'янська) мова, яка хоч і мала певні територіяльні відмінності, що йшли від помилок переписчиків і глосів, що давало підстави локалізувати ту чи іншу копію, але аж ніяк не письменство в цілому. Воно було спільне для всієї східнослов'янщини. Світська література користувалась давньоруською мовою, яка була націоналізованою на ґрунті говорів церковнослов'янщиною, тобто штучно витвореною літературною мовою, яка, природно, не збігалась з живим розмовним мовленням. Вона, знову ж таки при деяких регіональних ознаках була єдиною для всього світського письменства, тому не могла виконувати функцію чинника, який би це письменство диференціював за національною належністю. Факт далеко не безпрецедентний, бо так було і

з латинською мовою, яка виконувала роль літературної з багатьох країнах Західної Європи в період раннього середньовіччя. Давньоруська мова, як твердив Франко, була фактором не диференціації, а інтеграції, тому роль перших виконали інші форми і засоби національного самовираження. Такими стали фолклоризми, етнографізми і мітологізми разом з гомонімами — власними іменами і географічними назвами, а ці мали яскраві не просто регіональні, а етнічні і національні ознаки. За їх сукупністю Франко і поділив світське письменство на українське і російське, а в межах останнього виділив ще й білоруську групу. Українська мова не вийшла з «колиски» давньоруської, а існувала синхронно з нею як розмовна мова населення центральних і південних земель Київської держави у вигляді її говорів. Так само існували тоді і російська та білоруська мови, але кожна з цих трьох мов знаходилась в різному ступені взаємодії з давньоруською, що їх все більше відрізняло одну від одної. Жодна з них не була наріччям другої і всі розвивались, хоч і в певних стосунках між собою, але незалежно за своїми іманентними законами.

Подібну думку висловлював і Грушевський в своєму «Очерку», яку Франко процитував у своїх «Причинках», за його словами, розумну і влучну. Процитуємо її у Франковому перекладі:

«Коли філологи перечаться про те, чи українські діалекти творять самостійну мову, чи тільки наріччя загальноруської мови, яка обіймає також язики великоруський та білоруський, то се суперечка більше формальна, спір за слова; поняття мови і наріччя — се поняття зглядні, так що ледве чи й можливо усталити, які квантитативні чи квалітативні признаки дають групі говорів право на титул самостійної мови. Далеко важніше і тут не може бути суперечки, — що група українських говорів творить окремих, більш або менше самостійний лінгвістичний тип, зв'язаний певними рисами, що зливають різнорідність українських говорів в одну цілість — байдуже, чи назвемо їх язиком, чи наріччям. Ті риси особливо замітні в вокалізмі і різко вирізняють українські діалекти, особливо їх центральну групу, надаючи їм своєрідну фізіономію. Ті різниці виявляються вже в найдавнішій добі письменства, в найдавніших місцевих пам'ятках XI-XII вв.» (ст. 12-13, цитуємо за 50-томним зібранням творів І. Франка, т. 47, с. 446).

Франко також не обурювався, коли називали українську мову діалектом. Коли місцеві мови називають «діалектами» це, — писав він (в 1899 р. в анотації на брошуру А. Фаресова), — «ще не біда, якби тільки вони (соціал-демократи — З.Ф.) тим діалектам не відмовляли права на життя і на розвій!» (50-томне зібрання, т. 45, с. 275).

Отже, і в цьому питанні повна однастайність і ця однастайність дали чітко продемонстрована і підтверджена в «Причинках».

Як би не хотілося у «Причинках» знайти критику світоглядних чи концептуальних тверджень «Історії», то її, якщо не підходить до неї тенденційно, тобто з прицілом те чи інше зауваження підняти до ранга методологічного, не знайдеш. Тим часом автори коментарів до

«Причинок» у 47-ому томі 50-титомного зібрання творів І. Франка апріорно задались метою за допомогою критичних закидів Франка до «Історії» створити уявлення про непримиренність тих двох людей, а звідси утвердити за працями Грушевського оцю, спущену ще на початку 30-их років і посилювану впродовж кількох десятиліть, а потім сліпо повторювану деким аж до останнього часу, кваліфікацію як буржуазно-націоналістичних. Коментарі до «Причинок» у 47-ому томі склались з явним наміром приписати Франкові не те, що він сказав прямо, без натяків і недомовлень, а те, що хотілось за сказаним добачити авторам коментарів, а саме — критику «націоналізму», звичайно, як ворожості до інших народів, а не як патріотизму там, де її і сліду не було. Щоб пересвідчитись у тенденційності, а водночас і безпомічності такого препарування, звернемось до того абзацу, який і послужив основою для коментаторських маніпуляцій. А він в «Причинках» підсумований. Завершуючи розгляд рецензованих праць, Франко звертає увагу на їх мову та стиль. При тому зауважує, що «Грушевський належить, без сумніву, до найплодовитіших і найрухливіших письменників сучасної України: «Він не тільки авторитетний історик та університетський професор, але також редактор та співробітник численних наукових та літературних видань»; «проф. Грушевський) знаменитий організатор, а агітатором стати не дозволяє йому тільки його незвичайно бистрий практичний розум, що хоронить його від усякого запалу та того, що росіяни називають «увлечение». Тій психічній вдачі нашого автора відповідає також його стиль, який можна назвати «холодною прозою». Автор, — пише рецензент, — кладе головну вагу на аналізування історичних явищ, але не має дару групування історичних фактів; от тим-то при всій глибокій обдуманості його пляну важні історичні події, а ще більше визначні історичні діячі тонуть у масі подробиць та розумувань. Звертаючи більшу увагу на відносини, ніж на живі особи, автор мусить скрізь заповняти прогалини історичних відомостей своїми розумуваннями та комбінаціями, іноді не зовсім щасливими. До властивостей його стилю належить перевага абстрактів над конкретними словами, навіть іноді з насилуванням звичайної мови...» І далі низка прикладів мовно-стилістичної невправности.

З цієї великої цитати, яку ми тільки-що навели, ясно, що Франко, віддаючи належне Грушевському як історикові, письменникові, редакторові і організаторові наукової роботи в установах, які він очолював, критикував його історичні праці не тільки за певні пропуски, неточності, суб'єктивні оцінки, але й за стиль і мову. Наведена цитата є свідченням останнього. Але автори коментарів добачили в наведеному пасажі «критику концепції Грушевського і його методу», свідомо ставлячи знак рівності між стильовим методом, тобто із способом нанизування думок, і світоглядним, тобто із способом інтерпретації фактів та явищ. Перевагу «абстрактних слів над конкретними», що є ознакою стилю, теж підвели під «послідовну й із широких засад критику»

Франком концепцій Грушевського. Прикро і сумно за тих учених Інституту історії АН УРСР, які готували ці коментарі. Але врешті і їх можна було б зрозуміти. Адже був час, коли подібні трактування просто нав'язувались. Якщо ці натяжки робились тільки в душі вимог часу, то їх авторам слід поспівчувати. Але якщо за ними стояли переконання, які так і залишились незмінними досі що, на жаль, засвідчує згадувана стаття В.Г. Сарбея,¹ то тут вже не до розуміння їх.

У «Причинках» Франко вказував на ряд фактичних помилок, наявних в «Очерках» і в «Ілюстрованій історії», які стосуються дат, відомостей про окремі факти, про діяльність Шевченка, Драгоманова, «недокладність і натяжки в оповіданні про початки повстання Хмельницького», і говорив про менш влучні конструкції «Історії» стосовно «культури й побуту українського народу в передісторичні часи» та ін. І разом з тим визнав, що «Історія — це фундаментальна праця», «безпримірна на українським ґрунті», «велика та патріотична», «величезна», що третій том є «найціннішою частиною його великої праці», що «Грушевський» опанував величезний історичний матеріал, скрізь даючи докази незвичайного критичного ума. Особливо важні тут загальні характеристики суспільних та політичних відносин». І нарешті підсумкове: «проф. Грушевський — се поява так важна в нашій національній житті, що кожний крок її повинна освічена громада слідити з найбільшою увагою, що мої критичні уваги, хоч не обіймають цілоти історичної будівлі вченого професора, а торкаються тільки деяких питань більше з літературного, як із тісно історичного погляду, будуть початком та імпульсом до дальшої дискусії...»

Чи міг Франко, наділяючи Грушевського високими похвалами і роблячи при тому застереження, що його зауваження стосуються тільки питань літератури, джерел, а не історичних поглядів, не розділяти позиції автора розглядуваних ним праць? Цілком ясно, що ні.

Врешті, сам Франко письменство Київської Русі, зокрема найдавніші літописи, розглядав як українсько-руські. Не розходився і у ставленні до Росії, розділяючи її на абсолютистську, тобто реакційну й ретроградну, служити якій не рекомендував (чого доказом є хоча б вірш

¹ Див. статтю В. Сарбея «Як нам ставитися до М. Грушевського» в газеті *Радянська Україна* за 27.VIII.1988. У ній говориться, що в радянських істориків «нема підстав переглядати своє загальне критичне ставлення до творчої спадщини Грушевського, відмовлятися від критичного сприйняття його історичної концепції і викриття у ній хибних буржуазно-націоналістичних та ідеалістичних положень».

Іншої думки Ф.П. Шевченко. «У своїй громадській діяльності та наукових дослідженнях, — пише він, — Грушевський дотримувався прогресивних поглядів». І далі: «На жаль, серед численних поціновувачів наукового доробку М. Грушевського були й такі, що не розкривали суті поглядів ученого, а обмежувалися необґрунтованими визначеннями, а то й вульґаризаторськими ярликами». («На часі — всебічний аналіз», — *Київ*, No. 9, 1988).

«Не пора»), і Росію неофіційну (не царевільську) тієї духовної культури, що, за його словами, була світочем прогресу і високих демократичних та гуманістичних ідеалів, з якою солідаризувався, як і Грушевський. Тут досить назвати його листи до Франка з 1895-96 рр. з порадами систематично подавати в журналі «Житє і слово» інформацію про революційні події в Росії, а таку можна почерпнути з європейської преси, і готувати для журналу переклади творів Чехова і Мамина-Сибіряка. Однаково трактували ці два вчені питання об'єднання всіх гілок українського народу і їх земель в одну державу, однаково дивилися з надією на революцію в Росії 1905 р., чекаючи від неї не тільки соціальних, але й національних перетворень, за що заслужили осуду і кваліфікації «націоналістів» і «сепаратистів» з боку великодержавника С.Н. Щоголева в його книзі «Украинское движение как этап южно-русского сепаратизма», про якого В.І. Ленін сказав: «черносотенец бешенный: ругает украинцев гнусными словами». І вже те, що він взявся за «причинки», а не за рецензію якогось розгромного характеру, свідчить про його намагання доповнити новими міркуваннями тільки те, що сам визнавав, а не те, що йому не імпонувало чи що заперечував як ідеологічно хибне. Чи не так? Звичайно, так. І це для всіх очевидне. Але не для теоретиків вигаданого антиподства. Франкові похвали на адресу Грушевського мають, за їх словами, «загальний характер», тобто вони неістотні, не варті уваги, бо «в більшості розходяться з його конкретними критичними оцінками». В чому ж вони розходяться? Якщо всетаки розходяться, то виходить, що у Франка ліва рука не відала, що робить права. Чи варто тоді прислухатись до думок такого непослідовного у своїх твердженнях рецензента «Історії»? Адже у нього щось на зразок роздвоєння особи. Ясна річ, у Франка ніякого роздвоєння не було. Все висловлене ним було чітким і логічно детермінованим, зате в коментарях вийшов явний алогізм. Чомусь їхніх авторів анітрохи не бентежив той факт, що за висловами «менш влучні конструкції», «натяжки», «непорозуміння» (це формулювання найтяжчих сторінок рецензованого тексту ох як мало) не могла стояти і не стояла «критика концепції», бо закиди щодо якихось недоробок, недоглядів аж ніяк не є критикою ідеологічних позицій.

І навіть повторений у сильнішій формі в листі до В. Дорошенка з листопада 1915 року закид про фальшивість, слабкість і нетривкість деяких конструкцій праць Грушевського (а ними, як можна судити з «Причинок» він вважав характеристику українського старожитнього побуту, сімейних стосунків та генезису села), що їх відчуває начебто кожен історик, то цей закид нічого, крім емоцій, не додавав до попередніх оцінок і не може розглядатись як доказ перегляду колишніх позитивних оцінок і, тим більше, як поглиблення неіснуючої критики методологічних позицій історичних праць Грушевського. А втім, згущення фарб, висловлене, до речі, в приватному листі, написаному за півроку до смерті, мало своїм поясненням ряд фактів особистого пля-

ну. Дуже охололи тоді взаємини з Грушевським, який, переїхавши до Києва, вже з кінця 1908 року фактично не залучав Франка до творчої співпраці в очолюваному ним «Літературно-науковому віснику», а більше до редакторсько-коректорської, і це ображало Франка. Сам він жив теж цілком самотньо після смерти майстаршого сина, відходу на війну двох інших, від'їзду до Києва дочки і клінічного лікування дружини. І сам потерпав од ревматозного поліартриту, до речі, успадкованого від матері, а не нажитого, який вперше проявив себе, коли йому було 22 роки, і який, коли йому було 52 роки, спаралізував праву руку. Ясна річ, що в такому тяжкому стані, посиленому ще й матеріальними нестатками, одну з першопричин яких вбачав в усуненні його Грушевським від співробітництва в «ЛНВ», й могли вирватись рядки про «фальшиві історичні конструкції», тим більше, що про слабкість окремих сюжетів він писав у своїх «Причинках». Але більше нічого. Бо врешті заслуги Грушевського і як вченого, і як керівника Наукового Товариства імені Шевченка (НТШ) Франко завжди визнавав. «Організація наукової праці в ньому, — писав він у статті «З останніх десятиліть ХХ в.» (1901), — «вповні належить М. Грушевському. Чоловік широкої освіти, незламної волі і невичерпної енергії, він сполучає в собі серйозність і критицизм ученого історика з молодечим запалом для справи, піднесення рідного народу, з трудолюбністю і терпеливістю». А в іншій — «Новини нашої літератури» (1907) — турбувався тим, як «іде (тобто як поширюється — З.Ф.) популярна, а при тім справді науково і гаряче написана історія України М. Грушевського». Звичайно, тих рядків не знайдемо ні в 37-ому, ні в 41-ому томах 50-томника. Вони купюровані. Чому? Тільки для того, щоб не розвіювати створений міт про антиподство цих людей. Зрештою, із нарису «Римські враження» (про подорож до Італії, яку Франко здійснив разом з Грушевським у квітні 1903 року) для тогож знято вираз «з моїм другом» Грушевським, але у листі від 16.VIII.1898 звертання «дорогий друже» залишено.

Листування Франка і Грушевського мало суто діловий характер, демонструвало їх взаємоповагу і при окремих дрібних розходженнях, приятельську добросердечність. В листах Грушевського Франко називається «приятелем», «найлучшим товаришем в роботі», «дорогим другом». Листи закінчуються висловами «щиро прихильний Вам», а Франка — «з глибоким поважанням», «здоровлю щиро», «цілую Вас». І це не просто узвичаєний для епістолярії набір конвенціоналізмів, а природний вияв взаємоповаги. В час спільної праці в НТШ і в «ЛНВ» це почуття скріплювалось ще й сердечним приятелюванням (вони були добрими сусідами по вул. Понінського, 4 і 6, і власне Франко у Грушевського відкупив частину земельної ділянки для того, щоб жити з ним по сусідству), людьми одних поглядів і прагнень.

Сердечність листів засвідчує не тільки форма, але і зміст. З них довідуємось, як часто вони один одного виручали і в роботі, і в життєвих перипетіях і як допомагали один одному. Доказом цьому було

Франкове сприяння у перекладі на німецьку мову трьох томів «Історії», імовірно виготовлення Франком покажчика до них і врешті переклад на німецьку мову статті Грушевського. При тому всі ці послуги Франко робив з власної ініціативи, безкорисливо, в інтересах спільної справи. Грушевський платив Франкові такою ж увагою і допомогою — написав рецензію на його повість «Для домашнього вогнища», на збірку поезій «Мій Ізмарagd» та ін. Однак ці добрі взаємини дещо погіршилися після переїзду Грушевського до Києва, хоч ділові контакти і тоді не переривались. Причиною похолодання взаємин послужило несхвалення в кінці 1907 року Франкової праці «Історія української літератури», про яку Грушевський вже апріорно виробив собі несхвальну думку і відмовився її прочитати. Франко, природно, відчув себе скривдженим, тим більше, що написав її саме за намовою Грушевського. У листі до свого швагра Є.К. Трегубова він скаржився, що «проф. Грушевський нараз з великого прихильника і протектора моєї праці зробився її завзятим ворогом». Отже, навіть з наведених уривків видно, що між письменниками, починаючи з кінця 1907 р., пролягла певна борозна, хоч це не завадило Грушевському взяти участь в ювілеї на честь свого колеги в 1913 р.

Очевидно, відчуття якогось розчарування і певної кривди, з якими ділився Франко не тільки зі своїми друзями, але насамперед з рідними, передалося і дочці Франка Ганні Ключко, і вона в своїх спогадах про батька висунула чимало звинувачень на адресу Грушевського за його нібито невдячність, нетовариськість і недоброзичливість, що були продиктовані не так об'єктивними судженнями, як суб'єктивним сприйманням певних вчинків Грушевського. У свій час тими її закидами послуговувались для підкріплення міту про антиподство цих двох людей. Для приниження постаті історика використовувались і не пов'язані з її батьком «дані» про нього, наприклад, про те, що лекції у Львівському університеті він читав нецікаво. Нехай і так, але ж це не ставить під сумнів вартості наукових праць ученого, чого, треба віддати належне, Ганна Іванівна, усвідомлюючи свою некомпетентність у цьому питанні, ніколи не робила.

Тому її свідчення, нехай і написані очевидцем, але написані в надміру згущених темних фарбах, не здатні похитнути твердження про суголосність світоглядних позицій цих двох велетнів думки.

Співпраця між Грушевським і Франком не обмежувалась тільки науковою роботою і науковими дискусіями, а виходила за її межі. Обидва вони займались реорганізацією Наукового Товариства ім. Шевченка, яке в 1894 р. очолив Грушевський. Завдяки їх спільним зусиллям це товариство набрало наукового характеру і стало вже в першому десятилітті ХХ ст. по суті вільною Академією наук, хоч формально такого статусу не набуло. Обидва вони були активними членами його Історично-філософської секції, входили в склад редколегій його різних періодичних і неперіодичних видань, в склад редколегії «Літературно-

наукового вісника» і обидва забезпечили його високий фаховий рівень. Грушевський був членом Вченої ради університету, коли Франко 18-го лютого 1895 р. габілітувався на професора катедри української літератури. Він підтримав його кандидатуру на цю посаду, схваливши його габілітаційну лекцію, хоч Франко з політичних мотивів на цю посаду не був проведений.

Все це робило стосунки між цими двома вченими близькими, приятельськими, що апріорно, принаймні в той час, виключало можливість якогось ворогування і непорозумінь. Тим не менше і на цій ділянці апологети «двох культур» дошукувались їх протиборства. Звичайно, певні суперечки і дебати між ними точились, не без користи для справи, але без таких немислима співпраця вчених, кожен з яких мав свої вироблені погляди, свою вдачу і темперамент, але вони проходили в коректній і інтелігентній формі і мали діловий чи науковий характер. Як друзі вони здійснили поїздку до Риму в 1903 році, про яку написав Франко у статті «Римські враження». Тільки в останні роки життя ці тісні взаємини були певною мірою перервані і їх стосунки погіршились, на чому і «гріли руки» теоретики антиподства.

Пов'язувала вчених і громадська робота.

З 1890 по 1895 рр., з часу заснування радикальної (селянської) партії, Франко був її членом і співробітником її органу газети «Народ». Він взяв участь у складанні її програми разом з М. Павликом, В. Будзиновським при допомозі і М. Драгоманова. Вже тоді між її творцями виникли дебати в питанні про те, як трактувати Марксове становище щодо селян, які, за словами Франка, тільки тоді «будуть дозрілі до поступу і соціалізму, коли цілком щезнуть з лиця землі як самостійні господарі, а всі поробляться наймитами, фабричними робітниками і пролетаріями» (50-титомне зібрання, т. 45, с. 273). Одностайності в цьому питанні не було, але щоб якоюсь мірою засвідчити причетність до марксизму лідерів партії було на пропозицію М. Драгоманова прийнято «методу Маркса» про «рівність і справедливість» і таким чином соціальну проблему з площини економічної та політичної перенесено на етичну. Національні ідеали, як незрілі для постановки, в програму не ввійшли. З неможливістю прийняття їх прихильники примирились, розуміючи, що на той момент соціальні ідеали для селянства — верстви найбільш упослідженої і визискуваної, були найболючіші, а значить і такі, що для їх здійснення мала б активізуватись селянська маса. Але до часу, поки не визріють і національні ідеали. А такі треба було готувати і до їх прийняття готувати маси. Тим часом замість того, програма радикалів все чіткіше виводилася на рейки Марксової доктрини. Коли ж стали відомі статистичні дані про зубожіння селян сплила потреба накреслити шляхи, як вийти з того становища. На пропозицію В. Будзиновського був прийнятий «єдиноспасительний рецепт» Маркса про «пролетаризацію селянських мас», тобто про перетворення їх у пролетаріїв, що мали б стати рушійною силою соціаль-

них реформ чи соціальних перетворень. Прийняття цього Марксового постуляту зобов'язувало і вести роботу радикальної партії в руслі, що забезпечував би здійснення цього рецепту. Ясна річ, цього Франко прийняти не міг, тому вийшов з партії з такими ж як він «немарксистами».

На базі того крила радикальної партії, що не прийняло в ній доктрини Маркса, в 1898 р. організовується національно-демократична партія, прапорами для якої стають Франко і Грушевський, які на той час вже досить чітко сформулювали програму дії, спрямовану не лише на національне самоусвідомлення, але й на державницьку діяльність народних мас. Національно-демократична партія основним пунктом своєї програми проголошувала створення української держави на українських землях, що входили до складу Австро-Угорщини, при тому створення її парламентським шляхом. Можна з повною вірогідністю припустити, що до участі в установчих зборах цієї партії Грушевського залучив Франко, щоб його авторитетом утвердити програму і накреслені шляхи та способи парламентської боротьби, що мали вестись за її здійснення.

Але в партії Грушевський і Франко були більше почесними її членами, ніж активними працівниками. Можливо такими вони залишилися б в ній і надовго, якби не те, що в середині партії над важливими питаннями почали брати верх дрібні, повсякденні, а з ними незгоди, особисті амбіції, а то й чвари. Це привело до того, що обидва вони вийшли з неї, хоч її платформу і програму максимум розділяти не переставали.

Національні ідеали, що знайшли відбиття в концепції «Історії» Грушевського стали наскрізними при писанні дальших томів, і дійовими в усій його науковій, педагогічній, організаційній роботі та в громадській діяльності. Те саме було і у Франка що переживши етап «симпатизування» марксизмові згідно зі своїм соціальним походженням, прийшов до його критичного сприйняття і дуже чіткого вироблення національного ідеалу. З позицій того ідеалу він підійшов до написання критичних статей з історії соціалістичного і робітничого руху і таких же зауважень про праці німецьких і російських соціал-демократів. Перед згубним впливом їх ідей він застерігав українську молодь. «Дуже сумно, що на сю (соціал-демократичну — З.Ф.) доктрину, — писав він, — ловиться в значній часті гарячіша українська молодіж, хоча соціал-демократизм стає ворожо як против усяких обов'язків суспільної самодіяльності та децентралізації, так само і против національного українського руху і з того погляду являється для українства далеко гіршим ворогом, ніж російське самодержавіє і російська цензура. Бо коли самодержавний тиск є тиском фізичної сили і, так сказати, в'яже руки, то соціал-демократизм краде душі, напоює їх пустими і фальшивими доктринами і відвертає від праці на рідному ґрунті» (*там же*, т. 45, с. 272).

Франкові належить введення в обіг, відстояння і обґрунтування терміну та поняття «самостійна Україна», що він зробив у статті «Поза межами можливого», написаній у 1903 р. «Глибока і сильна віра, — писав у ній, — в західноєвропейські ідеали соціяльні рівності і політичної волі заслонювала перед його очима ідеал національної самостійности, ідеал, що не тільки вміщує в собі оба попередні, але один тільки може дати їм поле до повного розвою» (*там же*, т. 45, с. 283).

До здійснення того ідеалу, який тоді ще здавався «поза межами можливого», і реальними до нього були тільки шляхи, Франкові дожити не судилось. Зате Грушевський, який своєю «Історією» і національно-просвітительською діяльністю спричинився до пробудження національної свідомости, забезпечив її виникнення і став першим головою Української Народної Республіки. Хоч цій республіці і не довго довелося проіснувати, але ці державно-творчі пагінці, прищеплені до стовбура всенаціональних надбань, вирости в плодючі гілки, що дали, дають і даватимуть надалі все більші прирости.